

հի և ո՛չ նուակ: Հոն լողալու համար կա-
րելի է՝ հաւասարակշռութիւնը պահել: Ան-
կէ մարդանանի ա՛յն տեղը ուր Տէրը Յով-
հաննէսէն մկրտուեցաւ, հիւրդ մղոն է: Գե-
տին մէջտեղը կը տեսնուի լեռնակ մը՝ ուր-
կէ Նզիւա մարգարէն երկինք վերացաւ: Քա-
րար է՝ եհնուտիկ հումը և փոքրիկ կղզեակ-
կը որ անոր մօտը են խիստ լաւ կը համա-
պատասխանեն առաջին՝ ուխտաւորներու
տուրքները, և ասոնք հոտի են հակասե-
լու իրենց խօսքերուն տաղակալի սեղմու-
թեան մէջ:

«Նրուսաղէմէն Բեթղհէմ. վեց մղոն
է: Ծանապարհին վրայ, աջին կայ հոյա-
կապ շինուածք մը որուն մէջ թաղուած է
Հոաքելը, Յակոբ նահապետի կինը. երկու
մղոն աւելի հեռու, ձախին կը տարածուի
Բեթղհէմը ուր ծնաւ մեր Տէրն Յիսուս-
Քրիստոս. Կոստանդիանոս կայսրը շինեց
հոն մայր եկեղեցի մը: Անոր մօտ յիշատա-
կարանի մը մէջ կը հանգչին Նզեկիէլ. Ա-
սափ, Յոր, Յեսսէ, Դաւիթ, Սողոմոն, ու-
րոնք անունները երբայական գրով արձա-
նագրուած են պատերուն վրայ սանդուղի
մը որ կը տանի մեռելոց բուն տապանը: Այս
վեց անձերը երբեք թաղուած էին մի-
եւնոյն շիրիմին մէջ, ուխտաւորը տեսած է
զբեր, և հաւանաբար չէ կրցած գտնոնք
կարգալ:

«Բեթղհէմէն Պէյթասոր (Պուրճ Սուր)
14 մղոն է: Հոն է որ, տարբերին մօտ,
Փրիլպպոս մկրտեց Ներքինինը:

«Անկէ Թերեպոնտ, 8 մղոն է: Արբանա-
հոն հաստալաց իր վրանը, հոն փորեց ջըր-
հոր մը ծառի տակ, հոն խօսակցութիւն
ունեցաւ հրէշտակներուն հետ որ մասնա-
կից եղան իր սեղանին: Կոստանդիանոս
կայսեր հրամանաւ հոն շինուեցաւ զեղեցիկ
մայր եկեղեցի մը:

«Թերեպոնտէն Քեբրոն, 2 մղոն է,
հոն կը տեսնուի գերեզմանական յիշատա-
կարան, քառակուսի ձևով, շինուած գե-
ղեցիկ քարերով, հոն թաղուած են Աբրա-
րամ, Իսահակ, Սաու, Թերեկա և Լիառ:
Այժմ հոն կայ մզկիթ մը ուր քրիստոնե-
սները չեն կրնար մտնել:

«Անկէ ուխտաւորը կը հասնի Արեմուտք,
իւր ծանապարհին վրայ ցոյց կուտայ իրայն
չորս նոր իջեաններ. Նիկապոլիս (Ամուս),
Լիւզպա, Անտիարտիլ (Թաւ էլ Այն) և Պիթ-
թար, ի Պաղեստին: Յետոյ կ'երթայ ի Մա-
կիտոնիա, Իտալիա և կը մնայ Միլանի մէջ:

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊՍ. ԱՂԱՒԵՆՈՒՆԻ

ԽԱՉՏՈՒՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՆԷՊՅԻ

(ՄԻՍՐԱՆ Ս. ՅԱՎՈՔԵԱՆՆ ՌԻԽՏԻՆ)

ԺՁ. դարու առաջին կիսուն մէջ Հա-
ւէպի տգգային եւ եկեղեցական կեանքի
գլխաւոր դէմքն ու գործիչը կը հանդիսա-
նայ Խաչատուր Արքեպիսկոպոս Հաւէպի,
որիկ Մահաբոյ մուշտակագործ Աստուա-
ծատուրի և Շնոֆորի Մննդեան թուականը
անյայտ է. կ'ենթադրենք 1470ի մօտ թը-
ւական մը: Փոքր տարիքին Նրուսաղէմ
գացած, հաւանաբար իր ծնողքին հետ, և
աշակերտած Ս. Յակոբայ ա՛յն տանի Դա-
ստան և միաբանակցած անոր:

Առաջին իսկ ակնարկով կարելի է ըսել
որ Խաչատուր, իւր ուշիմ և խոստմնալից
պատանի, գրուեց ուղարկութիւնը Յովհան-
նէս Թլկուրանցի կաթողիկոսին, որ ընդ-
հանրապէս Հաւէպ կը նստէր և այստեղէն
ալ կը կառավարէր Նրուսաղէմի գործերը:
Կրնանք ենթադրել որ Խաչատուր, Յով-
հաննէս կաթողիկոսի փափաքովն էր որ Ն-
րուսաղէմ մեկնեցաւ, ու հոն շուտով ստա-
ցաւ քահանայական կարգ, ցոյց տալով
խոստմնալից գործունէութեան մը ապագան:
Խաչատուր Հաւէպի մէջ տիրացած էր ար-
դէն ուսման բաւարար պաշարի մը և ա-
բարբէնի մէջ իր ունեցած հմտութիւնը
շուտով օգնեց իրեն Նրուսաղէմի մէջ գրա-
ւելու յարաբերական պաշտօններ, որոնց
վերջին ժամանակներու մէջ քաղցաման ա-
նունը կը տրուի: Յայտնի է թէ որմէ՞ ձեռ-
նադրուեցաւ արեղայ, բայց առանց վա-
րանման կարելի է ըսել որ եպիսկոպոս ձեռ-
նադրուեցաւ Թլկուրանցի կաթողիկոսին,
հաւանաբար Հաւէպի մէջ, իւր տիտղոսա-
ւոր Առաջնորդն ու Արքեպիսկոպոսը Բե-
րիտ թեմին. պաշտօն մը՝ զոր վարեց եր-
կար տարիներ, թէ և ընդմիջաբար, ըլլալով
միևնոյն ժամանակ վերադասուէն ու միւ-
րեկիւլին Նրուսաղէմի Պատրիարքութեան
և այդ գծուարին պաշտօններուն վրայ ցոյց
տալով արդիւնաւոր գործունէութեան մը
ապացոյցը: Գործնական միտքի տէր հոգե-
ւորական, ժամանակի պայմանները իրովին
ստուգանալով, Նրուսաղէմի Ս. Տեղեաց
իրաւունքներուն խորապէս տեղեակ, ազ-

գային շահերու պաշտպան, շուրջ տասը տարի ան գիտցաւ արժանի կերպով ծառայել Ս. Յակոբայ Աթոռին: Ըլլայ չալէպի, Ըլլայ Երուսաղէմի ձեռագրաց յիշատակաւորաններուն մէջ, ինչպէս նաև չալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ (վերստին նորագութեան) առթիւ գրուած արձանագիր-յիշատակարանին մէջ, իր անունը յիշատակուած կը գտնենք, իբր իր ժամանակի գործունեայ, շինարար ու խոհեմագարդ եպիսկոպոսներէն մին, և որ չալէպի Առաջնորդական դասագանին վրայ կը փայլէ իբր արդիւնաւոր հովիւ:

Պաշտուրի անունը առաջին անգամ Ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք 1524ին, նախ քան չալէպի առաջնորդութիւնը, իբր փոխանորդ Յովհաննէս Պատրիարքի, գործակցութեամբ Ղաննէմի որդի Մանսուրի: Պաշտուր Արքեպիս. կարգի կը գնէ Բեթղեհէմի Հայոց վանքին վրայ գրուած ղաֆար անուամբ ծանօթ տուրքը, որով դատարանի կարգադրութեամբ բերիական երկու դրամ արծաթ միայն կը գանձուէր իւրաքանչիւր ուխտաւորէ: Պաշտուր Արքեպիսկոպոսի յիշատակութեան արժանի գործունէութիւնը կ'ըլլայ միշտ ղաննէմի օժանդակութեամբ, Համբարձման եկեղեցւոյ խախտած գմբէթի նորոգութիւնը, վերանորոգութեամբ Երուսաղէմի ճարտարապետին և դատաւորին հաստատմամբ՝ 50,000 դահկեանի սակարկութիւնով, որով ուխտաւորին զմէքը կը վերաշինուի 1529ին քարով եւ կիրով, ըստ պայմանագրութեան*:

Թէ՛ չալէպի և թէ՛ Երուսաղէմի մէջ, Պաշտուր Արքեպիսկոպոս աջ բազուկը կը հանդիսանայ Յովհաննէս Թլկուրանցիի, որ Պատրիարք էր միեւնոյն ժամանակ Երուսաղէմի: Քանիցս անգամ կը յիշուի իբր վերատեսուչ Ս. Յակոբայ վանուց, և այս կարճորդ պաշտօնէն կը հրաժարի ա՛յն աստի միայն՝ երբ Յովհաննէս Կաթողիկոս կամովին հրաժարած էր Երուսաղէմի պատրիարքութենէն: Կ'ենթադրենք որ Յովհաննէսի յանձնարարութեամբ միայն Պաշտուր ըստնանց չալէպի առաջնորդական պաշ-

տօնը, ալլապէս դժուար թէ Երուսաղէմի պատրիարքութեան ա՛յնքան արդիւնաւոր և գործունեայ փոխանորդ մը իր ծննդավայր չալէպի ևս առաջնորդութիւնը ըստնանէր:

Իբր չալէպի Առաջնորդ իր անունը առաջին անգամ Ըլլալով յիշատակուած կը գտնենք Կեսարիոյ Սպիլիա գիւղին մէջ 1511ին ընդօրինակուած աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ. այս Աւետարանը որ մաս կը կազմէ չալէպի Ս. Քառանից եկեղեցւոյ Զեռագրաց հաւաքածուին, ունի ի մէջ այլոց հետեւեալ յիշատակարանը. «... ի թուականիս Հայոց ԶԶԵ (= 1526) Աւետարանս գրաւական էր ԺԵ Ֆլորին վերայ: Ես Յովնաննէս Կարթղիկոսս տուի եւ ազատեցի եւ եզի յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց հողոյն, ի քաղաքն չալէպ, ի գուռն Ս. Աստուածածնին (քերուած բայց կը կարդացուի) և Սուրբ Քառանցիցն: Ո՛վ որ հանէ կամ գրաւէ կամ ծախէ, զՅուդայի եւ զԿայէնի եւ զխաչահանողացն զմանն ընկալցի: Եւ խնամով պահողն օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն Սրբոց եւ ի մէնջ ա՛մէն: Դարձեալ յիշեալիք ի սուրբ աղօթս ձեր զԱռաջնորդ քաղաքիս զԽաչասուր եւ պիսկոպոս եւ մի Տէր Ողորմեայի արժան արարէք եւ Աստուած զձեզ յիշէ ի լիւր արքայութիւն. ամէն»:

Պաշտուր Արքեպիսկ. երկրորդ անգամ Ըլլալով կը յիշատակուի 1529ին, երբ չալէպի մէջ 1355ին ընդօրինակուած աւետարան մը, որուն ստացողն է Ամիր, Ս. Գերեզմանի Հայոց Ս. Գողգոթայ եկեղեցւոյն յիշատակ կը դրուի հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«ԶՎերջին ստացողս սուրբ Աւետարանիս զչալպցիքի Տէր Խաչասուր Ապսկ., որ եզի սուրբ աւետարանի ի Յաւուրիւն առ զարան սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի ի սուրբ Գողգոթայ, յիշատակ ինձ և ծնաւոյց իմոց մղտի մուշտկար Աստուածասուրին և մաւրն իմոյ Շնոթորին և զամենայն արեան մերձաւորսն, զԿենդանիս և զհանգուցեալսն. թՎ. ԶԶԸ» (= 1529):

Այդ տարին Պաշտուր եպիսկ. կը գտնուի արդէն Երուսաղէմ, ուր կանչուած

* Ժամանակագրական Պատմութիւն Ս. Երուսաղէմի. Աստուածատուր Եպիսկ. Տէր Յովհաննէսեանց, 1890, Ա. էջ 252-272:

* Տես մեր Զեռագրաց Յուցակը Ա. Հատոր, էջ 8ը:

էր Աթոռի իրաւանց եւ շահերու պաշտպանութեան համար, առանց հրաժարած ըլլալու Հալէպի տառնորդական միաւուն եւ կորեւոր պաշտօնէն, ուր վերատնի պիտի գտնէր զինքը քանի մը տարի յետոյ, 1535ին, Ս. Աստուածածինի եկեղեցւոյ օվեքըստին նորոգութեան տարին:

Հալէպի այս հնագոյն եկեղեցւոյ աւագ դրան ներսի կողմը մէկ մէթը լայնքով եւ 40 սանդիմ մարմարեայ շատ գեղեցիկ արձանագիր մը կայ: Անպէս կ'ենթադրեմ որ իբրեւյ Սաւնորդ Նիկողոս Արքեպիսկօպիւսէն Սեպեյն, երբ 1849ին նորոգեց այս եկեղեցին եւ տաճարի զուռը զարդարեց գեղեցիկ մարմարով եւ մոզայիքով, դրան զուրսի կողմը գրուած առաջին արձանագիրը վերցուց եւ անոր տեղ նորը գրուեց, իսկ հինն ալ ամբողջով իր ներկայ դիրքին մէջ: Պատմական արժէք եւ աւելի քան չորս դարու հուսկին ունեցող այս մարմարեայ արձանագիրը նոյնութեամբ կը գնեմ հոս:

«Ի թմն. Հայոց — ՋՁԴ (= 1555) ի Կաթողիկոսութեան Տէր Յովնանիսին եւ յԱռաջնորդութեան Խաչատուր Յայկակոսեանի թագաւորութեան Սուլթան Սիւլէյմանին վերտնին նորոգեաց Խաւնայ Մալսուսն զսբ Ասուածածինս. յիշատակ իւր եւ ծնուդաց իւրոյ հաւան Մուրաթին ու մաւրն ձուհւանայ եւ եղբայրցն Խաւնայ, Աւստին եւ ամենայն արեան մերձաւորացն կինդանեաց, ննջեցեոցն. և որք հանգիպիք յիշեցէք ք մաքրափայլ աղաւթն ձեր զարեմիտ եւ զհնգահոգի Խաւնայ Մալսուսն որ բազում աշխատութեամբ շինեաց զեկեղեցիս և որք յիշեք, յիշեալ լինիք ի միւս անգամ գալուստն իւր. Ամէն»:

Հալէպի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, հարուստ պատմական գէպքերով եւ յիշատակներով, շատ հին եւ անոր աւանդութիւնը կը հասնի մինչեւ խաչակրներու շրջանը: Թէ ե՞րբ կ'առուցուեցաւ, իր սկզբնական շինութիւնը հայկական եւ թէ լատինական, մեզի յայտնի չէ. բայց սա ալ ճշմարիտ է որ ան շատ աւելի հին է քան գրեթէ ասոր կից կառուցուած Ս. Գառասուս Մանուկ նոյնքան պատմական եկեղեցին, եւ որ հայկառակ իր փոքրութեանը, միշտ առաջ յիշատակուած է ձեռագրաց բոլոր յիշատակարաններուն մէջ: Ս. Աստուածածին եկեղեցին մէկն է այն չորս

եկեղեցիներէն՝ երկուքը Հայոց, մէկը Յունաց եւ չորրորդը Մարոնիներու, որոնք կը բարձրանան հազւեւ 300 քառ. մէթը տալով թիւն ունեցող սալարկուած բակի մը շուրջ, ուր կը տեսնուին հոգեւորական եւ աշխարհական ննջեցեալներու բազմաթիւ գամբարանները, բոլորն ալ արձանագրութեամբ:

Խաչատուր Արքեպիսկոպոսի Զանքերով եւ Խոսա Մագսուտի Նիւթական ձեռնառութեամբ 1535ին նորոգուած այս փոքրիկ տաճարը կը մնայ նոյնութեամբ, և ուստի տեղի է, և ուր Ժէ. դարու առաջին կիսուն կաթողիկ եւրոպացիներ աղօթելու կուգային իրենց քահանաներով:

Խաչատուր Արքեպիսկ. իբր Հալէպի Առաջնորդ երրորդ անգամ ըլլալով կը յիշուի 1545ին Յովնանէս արքեպիսկոպի կողմէ Հալէպի մէջ գրուած և այժմ Երուսաղէմի ձեռագրաց մատենադարանի մէջ շօշուփ տակ պահուած բոլորգիր Մալթոցի մը հետեւալ յիշատակարանին համաձայն.

«Փառք ամենապատեւ երրորդութիւն հաւր եւ որդւոյ և ոչ հոգեւոր ամէնէն Կրեւցաւ անհուրեմեք ցուցակ այս ձեռամբ Յովնանէս սուտ անուն սրկւգ. մեղապարտին, ընդ հովանեաւ Սբ. Ածածին, և Սբ. Բառասնիցն և այլ սրբոցն որք աստ կան հաւաքեալ ի մայրաքղքն ի Հալսպ. ի թմնաւանիս Հայոց ՋՂԴ (= 1545) ի թագաւորութիւն Սուլեման Խաւնայարին եւ ի Հայրապետութե. Տր. Սիմեոն Կաթողիկոսին և ի յԱռաջնորդութե. քաղաքիս Հալսպ Տր. Խաչատուր Արքեպիսկին: Արդ աղաչեմ զձեզ որք հանգիպիք սմայ եղբայրք. ուսնելով կամ կարգաւով կամ տեսանելով կամ աւերինակ գնելով, արժանի արարէք յիշատակել զգրողիս սորա զՅովնանէսն և ըզմաւուցն իւր ի Գն Յն Գհայրն իմ զՏր. Վարդան քնն. և զմայրն իմ զԳուլիփաեփն: Եւ վասն խոչորութեց քոցոս անմեղադիր լիւրեւք, զի կար մեր այս էրաւ:

Ինծի այնպէս կը թուի որ Խաչատուր Եպիսկ. Ս. Աստուածածին եկեղեցին վերանշինելով արժանի դատուեցաւ Արքեպիսկոպոս պատուաւելու, Սիմէոն Կաթողիկոսին:

Յետ այնու Խաչատուր Արքեպիսկոպոսը կը գտնէր Սրուսաղէմի մէջ և չենք կարծեր որ անկէ յետոյ անգամ մըն ալ Հալէպ զարձած չըլլայ. բայց սա ճիշդ է որ Խա-

չատուր այդ թուականէն սուղին շինարար գործունէութիւնը աւելի երուստղէմի մէջ ի յայտ բերաւ: ԺՁ. դարու կիսուն երուստղէմի Հայոց և Յունաց իրականաց շուրջ գաղութիւն ունեցող անհամաձայնութեանց պատճառաւ Կ. Պոլիս կը մեկնին Հայոց Անդրէաս և Յունաց Երմանտս պատրիարքները, իւրաքանչիւր իր կողմին իր դատը պաշտպանելու նախանձով, որ էր արքեպիսկոպոսէրը միասին վճարելու և ապահովութեան համար տրուելիք հարկին ճշգումը: Այս դատը վերջ կը գտնէ հայոց ինպատու Պատրիարքի բացախայութեանը երկրորդ անգամ ըլլալով փոխանորդ՝ կարգուած իշատուր Արքեպիսկ. իր անունին արձանագրելով կուտայ շարք մը հրովարտանքներ եւ դատաւարանադրեր և այս իսկ պատճառով կ'արդիւնաւորուի իրաւաստուրի փոխանորդութեան շրջանը:

Նոյն տարիներուն հայաշատ կեդրոններէ երուստղէմ ուխտի կուգալին բազմաթիւ Հայեր և Յոյներ, որոնք ճանապարհին մեծ նեղութեանց կը հանդիպէին գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Այլազգի հարկահաններ կը յափշտակէին ուխտաւորներու գրաստն ու գոյքերը և շտա մը նեղութիւններ տալէ յետոյ հազիւ թէ կ'արձակէին ուխտաւորները, իւրաքանչիւրէն մէկ կամ երկու օսկի գանձելէ յետոյ, և ապա կը վերագրածունէին անոնց անասուններն ու գոյքերը: Ուխտաւորք երուստղէմ հասնելուն կը պատմէին ճանապարհին կրած իրենց նեղութիւնները: Խաչատուր Արքեպիսկոպոս ազդեցիկ անձ էր և ծանօթ Կ. Պոլսոյ Բ. Դրան շրջանակներուն: Իսկոյն գեր կը գրէ Կ. Պոլիս, որուն վրայ Բարձր. Դուռը կը հրամայէ գաւառի բոլոր կեդրոններուն, մասնաւորաբար զատաւորներուն, դադրեցնելու համար այլազգիներու բռնութիւնները, որպէսզի երուստղէմի ուխտաւորներուն ճամբու նեղութիւն չտան:

1556ին իրաւաստուրի կեանքի վերջին տարիներուն, Ս. Համբարձման Հայոց եկեղեցին արդէն մասամբ աւերուած էր և նորոգութեան կարօտ. և ինչ որ ցաւալի էր, այլազգիք կիսաւեր եկեղեցւոյ պատերէն ինկած քարերը կը տանէին, մանաւոր չի նութեանց գործածելու համար: Խաչատուր, զգայուն և հայրենասէր անձ՝ կը փութայ զատաւորին մօտ և հրաման կը

ստանայ նոր քար թափելու հան ու նորոգելու կիսաւեր ուխտատեղին: Սակայն շրջակայի այլազգիները կ'արգիլեն տաճարին շինութիւնը և թոյլ չեն տար որ նոր քարեր թափուին հին: Յուսահատով չգիտցող Բերիոյ Առաջնորդն ու երուստղէմի փոխանորդը ազաշտնաց գիւրի կը գրէ Բ. Դուռ, յայտնելով որ Համբարձման եկեղեցին վաղապէս ժամանակէ ի վեր Հայոց սեփականութիւնն էր, ուր հայք իրենց պաշտամունքները կը կատարէին ու հիմա որ այդ հայկական ուխտատեղին աւերուած էր ու կիսափուլ, այլազգիք ո՛չ միայն կը տանէին տաճարին քարերը, այլ և կ'արգիլէին նոր նորոգութիւնը: Ասոր վրայ, Բ. Դուռը հրովարտակ գեր կը գրէ երուստղէմի դատաւորին, որպէսզի քննէ խնդիրը և ստուգէ թէ Հայերը զատաւորանէն տրուած սեփականութեան իրաւագիր ունի՞ն Համբարձման վրայ, ու եթէ հաստատուի հայոց իրաւունքը, ո՛չ միայն արգիլիլ ամէն ոտնձգութիւն, այլ և անաստողներու անունները ներկայացնել Բ. Դրան: Եկեղեցւոյ շինութիւնը սակայն չ'սկսիր, մինչ և որ Անգրէաս պատրիարք կը վերագառնայ Կ. Պոլսէն չորս տարուան բացախայութենէ մը յետոյ, և նոյն ատեն անձամբ ներկայանալով երուստղէմի դատաւորին, երկար բանակցութիւններէ յետոյ կը յաջողի վերջապէս ազատելու եկեղեցին այլազգի գրացիներու օտնձգութիւններէն, ու կը ըրացնէ ուխտաւորարկն նորոգութիւնը 1560ին: Այս թուականէն յետոյ այլևս չի յիշուիր իրաւաստուր Արքեպիսկոպոս, և կ'ենթադրենք որ այդ տարին ալ վախճանած է, անտարակոյս երուստղէմի մէջ եւ թաղուած Ս. Փրկիչ վանքի ներքո կամ դուրսը, ուր առաջին զօրախտաբար, անհետ մնացած է այս պատուական Առաջնորդին հողաիրտը:

Հալիպ

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

